

Jenei Péter¹

**„Azután körülmetélte Ábrahám a fiát...”
Körülmetélkedés az ókori Közel-Keleten
és az óizráeli kultúrában²**

A körülmetélkedés – legtömörebb definíciója szerint – a férfi nemi szerv előbőrének orvosi úton történő bemetszése vagy eltávolítása. Ha a körülmetélkedés kultúrtörténete kapcsán egy rövid világméretű kitérőt teszünk, akkor azzal szembesülünk, hogy a körülmetélkedés gyakorlatának eredete tulajdonképpen homályba vész. Ezzel együtt azt is látjuk, hogy általában véve elfogadott az az álláspont, miszerint a körülmetélkedést már a kőkorszakban, i. e. 12 000 évvel ezelőtt is gyakorolták.³ A körülmetélkedés szokásának előtörténete számtalan földrajzi régióban azonosítható, úgymint Ausztrália, Új-Guinea, Észak-Amerika, a Közel-Kelet és Afrika. Nem létezik viszont a körülmetélkedésnek európai, távolkeleti és indiai előtörténete.⁴ Ilyen értelemben kijelenthető, hogy a körülmetélkedés szokása több, egymástól független eredettel és tradícióval rendelkezik.

¹ JENEI Péter (Debrecen, 1983). Református vallásanár, posztdoktor kutató. Teológiai tanulmányait a Debreceni Református Hittudományi Egyetem, illetve a Columbia Theological Seminary (Atlanta, GA) és a Union Theological College (Belfast, UK) hallgatójaként folytatta. Magiszteri diplomát 2009-ben, doktori fokozatot 2014-ben szerzett. Doktori témája: A jövevények helyzete és a velük való bánásmód az Ószövetségben. Posztdoktori kutatásait az észak-írországi Union Theological College (2016) és a dél-afrikai University of Pretoria (2017–2018) egyetemeken végezte. Szakmai tagságok: Society of Biblical Literature; European Association of Biblical Studies; Old Testament Society of Southern Africa; Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiuma.

² A tanulmány rövidebb változata előadásként elhangzott a XIII. Magyar Ókortudományi Konferencia hebraisztika szekciójában. (Szeged, SZTE, 2018. május 24–26.) Ezt a tanulmányt KUSTÁR György és KATÓ Szabolcs Ferencz barátainak ajánlom, akikkel együtt felejthetetlen élményeket szerezve közösen vettünk részt az ominózus konferencián.

³ Vö. Donald R. MORSE, “Male Circumcision: A Cultural and Religious History, and Questionnaire Study”, *The Journal of Religion and Psychical Research* 25, 4 (2002): 183.

⁴ Uo.

A körülmetélkedés széles körben elterjedt rítus volt az ókori Közel-Keleten, noha a jelenség tartalma, jelentése és funkciója nagy különbségeket mutat az ókori közel-keleti kultúrákban. Fontos megemlíteni, hogy a körülmetélkedés kultúrtörténetében megtalálható a női körülmetélkedés szokása és rítusa is, azonban a női körülmetélkedés az ókori Közel-Keleten semmi esetre sem tipikus jelenség, így jelen tanulmány csupán a férfiak körülmetélkedésének gyakorlatára koncentrálok, ókori közel-keleti és óizráeli kontextusban.⁵ A tanulmány relevanciáját az adja, hogy a körülmetélkedés ókori közel-keleti kultúrtörténetének hazai szakirodalmi nem minden tekintetben kimerítő, a tanulmányban szereplő információk és reáliák többsége még nem került magyar nyelven leírásra és összefoglalásra.⁶

⁵ Azt illetően, hogy a női körülmetélkedés miért nem terjedt el a zsidó kultúrában, ld. Shaye J. D. COHEN, *Why Aren't Jewish Women Circumcised? Gender and Covenant in Judaism* (Los Angeles – London: University of California Press, 2005).

⁶ Bár a körülmetélkedés mind az Ó-, mind pedig az Újszövetségben központi bibliai teológiai elem, magyar nyelven, magyar szerzők tollából a témát érintő célzott szaktanulmányok valódi ritkaságszámba mennek. A témára vonatkozó két lexikonszócikk, valamint két-két ó- és újszövetségi szaktanulmány meglehetősen csekélynek mondható: ld. VLADÁR Gábor, „Körülmetélés, körülmetélkedés”, in *Keresztény Bibliai Lexikon*, szerk. BARTHA Tibor (Budapest: Kálvin Kiadó, 1995), II., 84; „Körülmetélés”, *Bibliai Lexikon*, szerk. Herbert HAAG, ford. dr. RUZSICZKY Éva (Budapest: Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1989), 1049–1050; KOZMA Zsolt, „A körülmetélkedés mint a szövetség jele”, *Református Szemle* 71, 2 (1978), 128–135; SZIGETI Jenő, „A gyermekek élete a Bibliában. A körülmetélés” in *Lelkésztájékoztató* 14, 5 (1979), 60–61. (Bővebb változatban: SZIGETI Jenő, „A körülmetélkedés” in *Uő, Letűnt korok, régi titkok*, Bibliai felfedező sorozat (Budapest: Esély Mozaik Kiadó, 1999), 128–133.); TÓTH Kálmán, „A körülmetélkedés a keresztség ószövetségi előképe”, *Református Egyház* (1995), 79–80; KÓKAI NAGY Viktor, „Körülmetélkedés és krisztológia Pálnál” in *Új szempontok az újszövetségi krisztológiában*, szerk. BÁNDY György (Komárom: Calvin J. Teológiai Akadémia, 2014), 7–21. Fontos még megemlíteni, hogy a körülmetélésről természetesen olvashatunk még a hazai judaisztikai szakirodalomban is. Ld. pl. SELTMANN Rezső, „Circumcisio”, in *Magyar Zsidó Lexikon*, szerk. ÚJVÁRI Péter (Budapest, 1929), 175–176; Simon Philip DE VRIES, „A szövetség jele”, in *Uő, Zsidó rítusok és jelképek* (Talentum, 2000), 197–228; OLÁH János, „Körülmetélés szövetség”, in *Judaisztika*, 2. átdolgozott kiadás (Budapest, Gabbiano Print, 2009), 112–115. Valamint a kérdéskör határterületén is rendelkezésre áll egy igen remek tanulmány: SZÉCSI József, „Prozeliták. »Betérés« a zsidóságba” in *A szeretet missziója*, szerk. BENYIK György (Szeged: JATE Press, 2005), 89–114. Újabb változatban: SZÉCSI József, „Prozeliták – Betérés a zsidóságba” in *Uő, »Fölkél egy Csillag«* (Budapest: Keresztény–Zsidó Társaság, 2014), 157–180.

A körülmétkedés ókori közel-keleti eredete

A körülmétkedés mint vallásos-kulturális jelenség tehát eredetére nézve sem nem ókori közel-keleti, sem nem óizráeli invenció, ennek ellenére ezekben a közel-keleti kultúrákban – és kiemelten is az óizráeli kultúrában – kifejezetten jelentős szerephez jut mint elhárító, átmeneti avagy beavató rítus. Bibliai és biblián kívüli források szerint a szokás már a korai bronzkortól kezdve megtalálható az ókori egyiptomiaknál,⁷ majd a vaskor végéig igen népszerű a dél- és nyugat-sémi kultúrákban: az etiópoknál / kusitáknál,⁸ az iszlám előtti araboknál,⁹ az

⁷ HALL nyomán ismertetjük a felsorakoztatható bizonyítékokat a körülmétkedés ókori egyiptomi jelenlétét illetően. Bibliai utalások: Józs 5,9; Jer 9,24–25; Ez 32,19.28.32. Biblián kívüli utalások: Hérodotosz, *Hist.* II: 36; II: 104; ALEXANDRIAI Philón, *De spec. leg.* I. 2.5; *Quaest. in Gen.* III. 47. Robert G. HALL, "Circumcision" in *Anchor Bible Dictionary*, I–VI., ed. David Noel FREEDMAN (New York: Doubleday, 1992), I: 1025–1031. A Biblián kívüli legkorábbi autentikus reáliák a korai bronzkor végéről: 1) Írásos dokumentum: A Naga ed-Der sztélé (Naga ed-Der, első átmeneti kor, i. e. 23. sz.) 120 férfi körülmétkedéséről számol be. Ld. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 3rd edition, ed. James B. PRITCHARD (Princeton: Princeton University Press, 1969), 326. Ábrázolások dokumentum: Az Ank-ma-hor relief (Szakkara, i. e. 24/23. sz., Egyiptomi Óbirodalom, VI. dinasztia kora) körülmétkelési ceremóniát ábrázol, amelyet fiatal egyiptomi fiúkhoz végeznek el. Ld. *The Ancient Near East in Pictures Relating to the Old Testament*, 2nd edition with supplement, ed. James B. PRITCHARD (Princeton: Princeton University Press, 1969), 206. E legkorábbi reáliákon kívül egészen i. e. 800-ig további kilenc fontos egyiptomi írásos dokumentum áll rendelkezésünkre, ezek táblázatos összefoglalását ld.: John D. MEADE, "The Meaning of Circumcision in Israel: A Proposal for a Transfer of Rite from Egypt to Israel", *The Southern Baptist Journal of Theology* 20, 1 (2016): 49. Magyar nyelven a két standard bibliai lexikon a körülmétkedés biblián kívüli egyiptomi reáliáival kapcsolatban igen szűkszavú. A BARTHA Tibor-féle protestáns *Keresztyén Bibliai Lexikon* nem említi ezeket. Vö. VLADÁR, „Körülmétkelés, körülmétkedés”, II: 84. Ezzel szemben a Herbert Haag-féle, Magyarországon katolikus hátterű *Bibliai Lexikon* csupán a szakkarai relief stilizált képét közli. Vö. HAAG, „Körülmétkelés”, 1049.

⁸ A körülmétkedés etióp gyakorlatáról biblián kívüli utalásként Hérodotosztól értesülünk: Herodotos: *Hist.* II: 104. A szöveg magyar kiadását ld. *Herodotos Történeti könyvei*, ford. GERÉB József, Görög és Latin Remekírók sorozat (Budapest: Franklin-Társulat, 1892), I.: 247. Ld. még magyar kutatástörténeti érdekességképp: RADÓ Polikárp, „Az etióp egyház”, *Pannonhalmi Szemle* 23, 5 (1936): 326., amely az etióp és a zsidó körülmétkelési gyakorlatot független tradícióként kezeli.

⁹ Bibliai utalások: 1Móz 17,25; 2Móz 4,24–26; Jer 9,25. Biblián kívüli utalás: Josephus FLAVIUS, *Ant.* I. 12.2., I. 214. Fontos megjegyezni, hogy az araboknál a körülmétkedést 13 éves korban, pubertáskori átmeneti rítusként gyakorolják, amely tradíció eredete Izmáel körülmétkedésére vezethető vissza (vö. Gen 17,25)

ammóniaknál, moábiaknál, edomiaknál,¹⁰ a föníciaiaknál,¹¹ és természetesen az ókori izraelitáknál.¹² Ismeretlen viszont a kelet-sémi kultúrákban, az akkádoknál, asszíroknál és babilóniaiaknál,¹³ valamint a mediterrán eredetű filiszteusoknál.¹⁴

Egyiptomi eredet

Egészen a 20. század második feléig a körülmetélkedés ókori közel-keleti eredetének kérdésében az a tudományos nézet uralkodott, hogy a körülmetélkedés gyakorlata Egyiptomból eredt, és innen kiindulva hódította meg a nyugat-sémi kultúrákat.¹⁵ Az egyiptomi eredeztetés tulajdonképpen a klasszikus görög történetíró, Hérodotosz állításain alapul. Az i. e. 5. században élt Hérodotosz főművében, a *Ἱστορίαι*-ban több helyen megjegyzéseket fűz a körülmetélkedés szokásának eredetéhez, amelyet egyértelműen az egyiptomiak gyakorlatából vezet le,

¹⁰ Bibliai utalások: Jer 9,24–25; Ez 32,29. Biblián kívüli utalás Edómmal kapcsolatban: Josephus Flavius, *Ant.* 12.257–258. E három, az izraelitákkal rokon népről összefoglalóan ld. HODOSSY-TAKÁCS Előd, „Vaskori királyságok a Jordántól keletre: Ammón, Móáb, Edóm” in *Föld alatti Izrael. Az Ószövetség világának anyagi kultúrája*, szerk. KÖSZEGHY Miklós (Budapest: Sapientia Főiskola – L’Harmattan, 2014), 295–331.

¹¹ Bibliai utalás: Ez 28,10. Biblián kívüli utalás: HERODOTOS, *Hist.* II: 104. A szöveg magyar kiadását ld. *Herodotosz Történeti könyvei*, ford. GERÉB József, I: 201. Valamint egy érdekes biblián kívüli utalást találunk még egy szekunder módon hagyományozódott föníciai mítoszban, amelyben Él istenség halálos fenyegetettségből menekül meg azáltal, hogy körülmetélkedik kísérvőivel együtt. Ld. EUSEBIOS, *Praep. Ev.* 1.10.33, 44., közli HALL, “Circumcision”, 1025.

¹² 1Móz 17,9–14.23–27; 21,4; 34,14–17.22.24; 2Móz 4,24–26; 12,43–49; 3Móz 12,3; 5Móz 30,6; Józs 5,2–10.

¹³ Ld. HALL, “Circumcision”, 1025.

¹⁴ Bibliai utalások: Bír 14,3; 15,18; 1Sám 14,6; 17,26.36; 31,4; 2Sám 1,20; 1Krón 10,4.

¹⁵ Ezt a nézetet találjuk a magyar nyelven standardnak számító Herbert Haag-féle bibliai lexikonban is: HAAG, *Bibliai Lexikon*, 1049. Noha Haag és munkatársi csapata kevésbé róható meg ezért, hiszen a lexikon eredeti német kiadása 1968-ban jelent meg. Ld. *Bibel-Lexikon*, hg. Herbert HAAG (Einsiedeln – Zürich – Köln: Benziger Verlag, 1968). Ezzel szemben már sokkal nagyobb probléma, hogy a körülmetélkedés egyiptomi eredetének Jack M. Sasson által megkérdőjelezett hipotézise (ld. a következőkben) máig is megtalálható tudományos publikációkban. Ld. pl. David L. GOLLAHER, *Circumcision. The History of the World’s most Controversial Surgery* (New York: Basic Books, 2000), 1., avagy magyar nyelven: EÖRSI Anna, „Körülmetélés”, in *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit (Budapest, Balassi Kiadó, 1997), 285.

noha bizonytalan marad a tekintetben, hogy az egyiptomiak vagy az etiópok gyakorolták-e előbb a körülmetélést.

Hérodotosz a körülmetélkedésről

„A nemző részt mások úgy hagyják, a mint van; az egyiptomiak és a kik tőlük eltanulták, körülmetélik. [...] Mert a kolchisiak szemlátomást egyiptomiak, s megemlítem, hogy ezt magam előbb vettem észre, mintsem másoktól hallottam. Minthogy pedig érdeklődtem a dolog iránt, mindkettőjüket megkérdeztem, s úgy találtam, hogy a kolchisiak jobban emlékeznek az egyiptomiakra, mint az egyiptomiak a kolchisiakra. Az egyiptomiak azt mondták, hogy nézetük szerint a kolchisiak Sesostris seregének egyik részétől származtak le; magam meg először abból következtettem, hogy barna bőrűek és gypjas hajúak, habár ez mit sem bizonyít, mert mások is vannak ilyenek; továbbá méginkább (sic!) abból, hogy az összes emberek közül csupán a kolchisiak, egyiptomiak és aithiopiaiak metszik körül kezdettől fogva nemzőtagjukat. Maguk a phoinikiaiak és a Palaestinában lakó syrek egyaránt bevallják, hogy az egyiptomiaktól tanulták el. Ellenben a Thermodon és Parthenios folyók körül lakó syriaiak, valamint a velük szomszédos makronok azt mondják, hogy újabban vették át a kolchisiaktól. Mert csak ezen emberek között dívik a körülmetés, s úgy látszik, az egyiptomiakat utánozzák; hogy azonban az egyiptomiak és aithiopiaiak közül melyik tanulta el a másiktól, azt nem tudom megmondani. Mert már ősi szokásnak látszik, s hogy Egyiptommal közlekedve tanulták el, arra nézve nekem a következő bizonyítékom van: ha egy phoinikiai ember Görögországgal közlekedik, többé nem utánozza az egyiptomiakat nemzőtagját illetőleg, s többé nem metszi körül gyermekeinek nemzőtagját.”

HERODOTOS, *Hist.* II:36; II:104. Ld. *Herodotos Történeti könyvei*, I. kötet, Görög és Latin Remekírók sorozat, ford. Geréb József (Budapest: Franklin-Társulat, 1892), 201.247.

Hérodotosz állításait a tudományos kutatásban alátámasztani látszik két olyan egyiptomi régészeti tárgy is, amelyek a körülmetélkedés gyakorlatának ősiségét bizonyítják az egyiptomi kultúrában.

1) Szakkarából, Ankh-ma-hor sírkamrájából egy ábrázolásos lelet került elő. A relief az Egyiptomi Óbirodalom VI. dinasztiája idejére datálható, az i. e. 24/23. századra. A domborművön szakrális személyek végeznek körülmetélést fiatal fiúkon vagy férfiakon (ld. 1. ábra).

1. ábra: Körülmetélkedés Egyiptomban I.

Papi személyek körülmetélést végeznek fiatal egyiptomi fiúkon

Relief, Ankh-ma-hor sírja, Szakkara, i. e. 24/23. század

Forrás: J. B. PRITCHARD, *The Ancient Near East...*, 1969, 206.

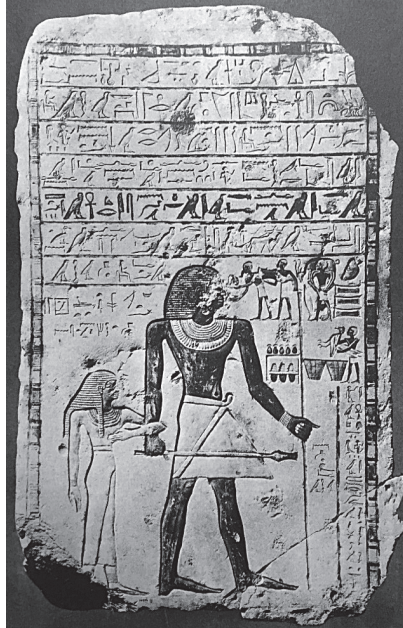

A szakkarai relief stilizált változata

Forrás: H. HAAG, *Bibliai Lexikon*, 1049.

2) Közel ugyanebből a korból egy írásos dokumentum is előkerült. Az első átmeneti korból származó, i. e. 23. századi Naga ed-Derben talált sztlélé egy pá-

tosszal telt leírást ad arról, amint egy ember, akit Uhának hívnak, százhuszad magával körülmetélkedésben részesült (ld. 2. ábra).¹⁶

2. ábra: Körülmetélkedés Egyiptomban II. Uha hálaadása körülmeteléséért
Sztélé, Naga ed-Der, i. e. 23. század

Forrás: D. DUNHAM, Naga-ed-Der Stelea of the First Intermediate Period
(London, 1937), 102–104.

E két kora bronzkori lelet igen meggyőző bizonyítéka annak, hogy a körülmetélkedés gyakorlata hosszú tradícióra tekint vissza az ókori Egyiptomban.

¹⁶ A forrás standard angol fordítása a következő: „An offering which the king and Anubis, Who is Upon His Mountain, He Who is In Ut, the Lord of the Holy Land, give: an invocation-offering to the Count, Seal-Bearer of the King of Lower Egypt, Sole Companion, and Lector Priest, honored with the great god, the Lord of Heaven, Uha, who says: »I was one beloved of his father, favored of his mother, whom his brothers and sisters loved. When I was circumcised, together with one hundred and twenty men, there was none thereof who hit out, there was none thereof who was hit, there was none thereof who scratched, there was none thereof who was scratched. I was a commoner of repute, who lived on his (own) property, plowed with (his own) span of oxen, and sailed in his (own) ship, and not through that which I had found in the possession of my father, the honored Uha.«” Az angol fordítást közli: PRITCHARD, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 326.

Az egyiptomi eredet megkérdőjelezése

Csupán 1966-ban született meg az a tanulmány, ami megkérdőjelezte azt a nézetet, miszerint a körülmetélkedést Egyiptomból vették át a szír-palesztin régióban.¹⁷ Jack Sasson, egy Amerikába emigrált szíriai születésű ókortudós egy 6 bronzszobrocskából álló lelet-együttesre hívta fel a figyelmet, amely a szíriai régióból (Tell Judaidah, Amuq-völgy) került elő és koruk i. e. 3000 körülre datálható. A három férfi és három női szobrocskából álló leletegyüttes férfi szobrocskái körülmetélt férfiakat formáznak (ld. 3. ábra).¹⁸ Több neves szakértő, köztük szakorvosok is tüzetesen megvizsgálták a szobrocskákat, egyértelműen úgy vélik, körülmetélt nemi szerveket ábrázolnak.¹⁹

3. ábra: Szíria-Palesztinából származó leletek

Körülmetélt férfiakat formázó ón/bronzszobrocskák

Tell Judaidah (Amuq-völgy), Phase G, i. e. kb. 3000–2800.

Forrás: K. A. YENER, “The Henrietta Herbolsheimer Syro-Anatolian Gallery”
in *The Oriental Institute News & Notes* 184 (2005), 7–8.

¹⁷ Jack M. SASSON, “Circumcision in the Ancient Near East”, *Journal of Biblical Literature* 85, 4 (1966): 473–476.

¹⁸ A szóban forgó leletegyüttesről igen nehéz fellelni képi közlést, a három férfiszobrocskából csupán kettőnek a közlésére sikerült ráakadnom egy múzeumi brosúrában. K. A. YENER, “The Henrietta Herbolsheimer Syro-Anatolian Gallery”, *The Oriental Institute News & Notes*, 184 (2005), 7–8., <https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/nn184.pdf>, letöltve 2018. július 12-én.

¹⁹ SASSON, “Circumcision in the Ancient Near East”, 476.

E leletek fényében – érvel Sasson – nem lehet kizárni, hogy a körülmetélkedés szokásának eredetét az ókori Közel-Keleten éppenséggel Szíriában kell keresni, és akár szíriai közvetítéssel kerülhetett Egyiptomba is.²⁰ Noha ilyen sporadikus leletek fényében messzemenő következtetéseket nem lehet levonni a körülmetélkedés szokásának eredetére és ókori közel-keleti elterjedésére nézve, azonban a leletek fényében az ókori közel-keleti körülmetélkedés hosszú ideig konszenzusosnak tekintett egyiptomi eredete mindenképpen megkérdőjelezhető.

A körülmetélkedés eredetére vonatkozó ószövetségi utalások

Az ószövetségi beszámolók közvetett módon elárulják, hogy maguk az ókori zsidók mit gondoltak a körülmetélkedés eredetével kapcsolatban.

A körülmetélkedés ószövetségi locus classicusa, az 1Mózes 17. fejezete²¹ tulajdonképpen aláássa a körülmetélkedés szokásának Egyiptomból való átvételét, hiszen a szöveg szerint Ábrahám a kánaáni vándorlásai során kapja Istentől a körülmetélkedés parancsát. Ilyenformán ez a szöveg azt a tradíciót képviseli, hogy a körülmetélkedés óizráeli adoptálására a szír-palesztin régióban került sor. Az óizráeli körülmetélkedés Szíria-Palesztinában való gyakorlatát tovább erősíti az 1Móz 34 ősbibb szövege is.²² Ebben a leírásban Jákób Sikem környékén pásztorkodó klánja körülmetélkedést gyakorló közösségként jelenik meg.

Kifejezetten érdekes a 2Móz 4,24–26 ősi, kriptikus szövege. Noha a szövegdarabkából nem derül ki pontosan, hogy Cippóra Mózes avagy fiát metéli-e kö-

²⁰ A körülmetélkedés szíria-palesztinai reáliái kapcsán az Amuq-völgyi leletek mellett fontos még megemlíteni két további leletet is: 1) Az i. e. 4. évezredre datálható egyiptomi ábrázolások paletta ugyan egyiptomi lelet, de nyugat-ázsiai foglyokat ábrázol, akik láthatólag körülmetéltek. Vö. SASSON, "Circumcision in the Ancient Near East", 473. 2) Az i. e. 13. századra datálható megiddói csontfaragvány szintén nyugat-ázsiai típusú foglyokat formáz, akik egyértelműen körülmetéltként vannak ábrázolva. Vö., JASON S. DEROUCHIE, „Circumcision in the Hebrew Bible and Targums: Theology, Rhetoric, and the Handling of Metaphor”, *Bulletin for Biblical Research* 14, 2 (2004), 188.

²¹ Az 1Móz 17 a klasszikus kritikai kutatás szerint késői, papi szöveg, írásba foglalása az i. e. 6–5. századra tehető. Ld. *A Pentateuchos forrásművei – Elkülönített szövegállományok, valamint azonosításuk a Pentateuchos kanonikus formájában – M. Noth munkássága alapján*, DRHE Ószövetségi Tanszékének Tanulmányi Füzetei 5, szerk. KUSTÁR Zoltán (Debrecen: DRHE, 2005), 162.

²² Az 1Móz 34 ősi, jahvista beszámoló, írásba foglalása a klasszikus kritikai kutatás szerint az i. e. 900-as évekre tehető. Magának a szövegnek a datálása ettől függetlenül lehetetlen, hiszen önálló elbeszélésként már a jahvista történeti mű előtt is létezhetett. További kérdés még, hogy a passzusban a körülmetélkedésre való utalások vajon későbbi redakció eredményeinek tekinthetők-e. Ld. KUSTÁR, *A Pentateuchos forrásművei*, 184–185.

rül, a tradicionális értelmezés szerint Mózes az alanya a Cippóra által rögtönzött körülmetelésnek. Ilyen értelemben az Exodus kanonikus szövegösszefüggése szerint az Egyiptomban nevelkedő Mózes nem volt körülmetélve, mi több, a körülmetélkedés aktusában Szíria-Palesztina legdélebbi részén, a Negev-sivatagban nomadizáló midianiták területén részesült. Ezt az elszigetelt szövegdarabkát lejjebb jóval részletesebben is elemzés alá kívánjuk vetni, ezen a ponton az a fontos, hogy a szöveg a körülmetélkedés gyakorlatát otthonosan helyezi el a szíriai-palesztinai régióban.

Végül fontos megemlíteni a Józ 5,2–9 beszámolóját.²³ A szöveg szerint az egyiptomi szolgaság ideje alatt „körül volt metélve az egész nép”, azaz az izraeliták gyakorolták a körülmetélkedést az egyiptomi tartózkodás ideje alatt. Ilyen értelemben a szöveg a szokás egyiptomi adopciónak gondolatát ezzel nem cáfolja, de nem is támogatja. Kifejezetten érdekes viszont a 9. vers, ami nagy fejtevést okoz az írásmagyarázóknak. A körülmetélkedési ceremónia után „Az ÚR pedig ezt mondta Józsuének: Ma hártottam el rólatok az egyiptomi gyalázatot.” Sasson véleménye szerint ez az enigmatikus mondat az egyiptomi és az óizraeli körülmetélkedés-gyakorlat különbözőségére utal, ugyanis az egyiptomi körülmetélkedés során az előbört csupán bemetszették, de nem távolították el. Ilyen értelemben Sasson szerint a Józ 5,9 arra utalhat, hogy ugyan az izraeliták Egyiptomban is gyakorolták a körülmetélkedést, de ez a körülmetélkedés részleges, befejezetlen. Ellenben a most végrehajtott teljes körülmetélés elhárította ezt az egyiptomi gyalázatot.²⁴

Összegzésképp megállapítható, hogy az óizraeli kulturális emlékezetben a körülmetélkedés eredete sokkal inkább a szír-palesztin régió felé mutat. Természetesen, miután történetileg nézve a vizsgált ószövetségi beszámolók szekunder szövegek, mi több, teológiailag motiváltak, ezért a körülmetélkedés óizraeli adopciónak illetően értelmezhetőek pusztán Egyiptom-ellenes polémiaként is,

²³ A szöveg datálása parázs vitákat kelt, hiszen egyrészt a „kőkések” használata a körülmetélkedés elvégzésére a hagyomány ősi, primitív eredetét támogatja, ellenben a körülmetélkedés tematikája iránt leginkább érdeklődő késői, papi szerzők redakciójaként is értelmezhető a szöveg. A korai datálás mellett érvel: G. MAYER, „múl, mûlá”, in *Theological Dictionary of the Old Testament*, eds. G. J. BOTTERWECK, H. RINGGREN, transl. J. T. WILLIS, G. W. BROMILEY, D. E. GREEN, I–XV. (Grand Rapids, MI: W. B. Eerdmans, 1974–2006), VIII: 161. A késői datálás mellett érvel: William H. Propp, “The Origins of Infant Circumcision in Israel”, *Hebrew Annual Review* 11 (1987), 357.359.

²⁴ Vö. SASSON, *Circumcision in the Ancient Near East*, 474. Ez a magyarázat igazán bravúros, jóllehet a bibliai szöveg kanonikus kontextusában problémába ütközik, hiszen az Egyiptomból kijövő (és egyiptomi módra körülmetélt) nemzedék ekkorra már halott. Ld. MEADE “The Meaning of Circumcision in Israel”, 39–40.

azaz: egy ilyen jelentős szakrális rítust a választott nép magától Istentől eredeztet, valamint adopciónak sokkal inkább az Ígéret Földjére helyezi el, semmint az elnyomó ellenségként értelmezett Egyiptomban.

A körülmétkedés fenomenológiája

Egy lépéssel tovább haladva érdemes egy pillantást vetni a körülmétkedés jelenségének általánosabb fenomenológiájára. Arnold van Gennep 1909-ben *Átmeneti rítusok* c. publikált úttörő munkája kifejezetten tanulságos a körülmétkedés szélesebb kultúrantropológiai vizsgálatát illetően.²⁵ Véleménye szerint „kevés olyan szokás van, amelyről annyi mindent hordtak volna össze”, mint éppen a körülmétkedésről.²⁶ Mi több, azt is előrebocsátja, hogy a jelenség értelmezése szempontjából „igazán sajnálatos, hogy a zsidók is alkalmazták, mert aztán a számtalan bibliamagyarázó olyan sajátos szerepet tulajdonított neki, amilyennel egyáltalán nem rendelkezett!”²⁷

Ezt követően van Gennep kifejti, hogy már csak a körülmétkedés végrehajtási idejének – csecsemőkortól egészen a fiatal férfikorig – széleskörű ingadozásából is nyilvánvaló, hogy „nem fiziológiai, hanem társadalmi jellegű aktsuról van szó.”²⁸ Van Gennep szerint önmagában vizsgálva a körülmétkedés érthetetlen, csak akkor nyer értelmet, „ha sikerül besorolni az azonos rendű szokások kategóriájába, vagyis azon szokások közé, amelyek valamely testrészt levágásával, bemetszésével, megcsonkításával mindenki számára látható módon megváltoztatják az egyén személyiségét.”²⁹ Az ilyen módon megcsonkított egyén az elválasztó rítus révén „kilép az emberek általános kategóriájából, és automatikusan tagjává válik egy meghatározott csoportnak, s mivel a művelet kitörölhetetlen nyomokat hagy, a befogadás is végleges.”³⁰ Ilyen értelemben van Gennep számára a zsidó körülmétkedésben nincs semmi különös: „nyilvánvalóan egy meghatározott istenséggel való »szövetség«, s egyben a hívők egyazon közösségéhez való tartozás jele.”³¹

²⁵ Ld. a *Beavatási rítusok* fejezetben: Arnold van GENNEP, *Átmeneti rítusok*, Kultúrák keresztútján 9 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – PTE Néprajz- és Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, 2007), 91–98.

²⁶ I. m., 95.

²⁷ I. m., 97.

²⁸ I. m., 95.

²⁹ I. m., 96.

³⁰ I. m., 96.

³¹ I. m., 96.

Van Gennep a körülmetélkedés eredete kapcsán azt is megjegyzi, hogy az, hogy egyes csonkításokat egy bizonyos nép talált ki, és más népek csak átvették tőlük, vagy egymástól függetlenül több helyen is kitalálták őket, az maga a konkrét szokás – így a körülmetélkedés – általános jelentése és funkciója szempontjából tulajdonképpen lényegtelen.³² Mindössze annyit jegyez meg, hogy mivel bármely csonkítás – így a körülmetélkedés is – a kollektív különbségtételt szolgálja, „az átvétel csak akkor történhet meg szomszédos népeknél, ha a még ismeretlen forma egy adott csoport további differenciációját szolgálja.”³³ Van Gennep számára tehát a körülmetélkedés – mint csonkítás – a különbségtétel végleges eszköze, azaz végleges differenciációt jelez, funkciója is ebben merül ki.³⁴

Van Gennep körülmetélkedés-értelmezése paradigmaként meglehetősen jól használható az ókori egyiptomi és az óizráeli körülmetélkedési gyakorlatok vizsgálatakor.

A körülmetélkedés gyakorlata, funkciója és jelentése az ókori Egyiptomban

Noha fentebb körbejártuk, hogy az ókori Közel-Keleten a körülmetélkedés nem eredeztethető egyértelműen Egyiptomból, de az mégis kétségtelen, hogy a körülmetélkedés gyakorlata hosszú tradícióra tekint vissza az ókori Egyiptomban. Az i. e. 23. századtól egészen i. e. 800 körülig jelentős írásos dokumentumok maradtak fenn, amelyek bizonyítják a körülmetélkedés egyiptomi jelenlétét,³⁵ nem beszélve az egyéb tárgyi leletekről.³⁶ A kérdés az, hogy milyen módon és milyen funkcióval gyakoroltak körülmetélkedést az ókori Egyiptomban.

A körülmetélkedés technikáját illetően már fentebb utaltunk rá, hogy az egyiptomi körülmetélkedés során nem távolították el az előbört, csupán bemetszték.³⁷ Ez konszenzusos ténynek számít tudományos körökben is, épp ezért is elgondolkodtató, hogy a szír-palesztinai, illetve az óizráeli körülmetélkedési

³² I. m., 97.

³³ I. m., 98.

³⁴ I. m., 98.

³⁵ A 11 db egyiptomi írásos dokumentum táblázatos összefoglalását ld.: MEADE, “The Meaning of Circumcision in Israel”, 49.

³⁶ Az egyéb tárgyi leletek, múmiamaradványok széleskörű összegzését ld. Frans JONCKHEERE, „La Circonsion [sic] des Anciens Égyptiens”, *Centaurus* 1 (1951): 212–234.

³⁷ Vö. JONCKHEERE, i. m., 228. Ld. még: Richard C. STEINER, “Incomplete Circumcision in Egypt and Edom. Jeremiah (9:24-25) in the Light of Josephus and Jonckheere”, *Journal of Biblical Literature* 118, 3 (1999): 497–505.

gyakorlat vajon mennyiben eredeztethető az egyiptomi gyakorlatból. Alighanem ez a tény sokkal inkább a két körülmétkedési tradíció független eredetét erősíti.

A körülmétkedés elvégzésének idejét illetően az egyiptomi reáliák pubertás avagy fiatal felnőtt korra mutatnak, kb. 6–14 éves korra (ld. pl. a fentebb bemutatott szakkarai reliefet és a Naga ed-Der-i sztélét). Ilyen értelemben a körülmétkedés funkcióját tekintve több neves kutató szerint lehetett: 1) a pubertáskorból a férfikorba lépés átmeneti rítusa; 2) a fiatal férfi házasság előtti átmeneti rítusa.³⁸ Fontos tehát leszögezni, hogy az ókori Egyiptomban a körülmétkedés elvégzésének ideje szintén különbözőséget mutat az óizráeli gyakorlathoz képest.

A körülmétkedés alanyának kérdése szintén releváns témánk szempontjából. Olybá tűnik ugyanis, hogy az ókori Egyiptomban a körülmétkedés nem totális gyakorlat, azaz körülmétkedésben leginkább kiváltságos csoportok (pl. papi, szakrális személyek, avagy királyi sarjak) részesültek. Noha a ránk maradt adatok alapján ezt a kijelentést nem lehet általános érvényre emelni, de példának okáért a fentebb bemutatott Naga ed-Der-i sztélé ábrázolások része alapján egyes kutatók mellett érvelnek, hogy a szóban forgó Uha nevezetű személy testtartása, illetve a kezében tartott uralkodói szimbólumok (jogar, pálca) mind királyi voltára utalnak (ld. 3. ábra).³⁹ Ilyen értelemben a körülmétkedés funkciója az ókori Egyiptomban kiváltságos királyi és papi csoportok beavatási rítusaként is értelmezhető.⁴⁰ Ez viszont újabb különbséget jelent az óizráeli gyakorlat totális voltához képest.

³⁸ Vö. JONCKHEERE, „La Circonsion [sic] des Anciens Égyptiens”, 232; SASSON, „Circumcision in the Ancient Near East”, 474.

³⁹ Vö. MEADE, „The Meaning of Circumcision in Israel”, 41–42. Meade e tekintetben Stracmans-ra hivatkozik. MAURICE Stracmans, „A propos d’un texte relatif à la circonsion égyptienne (1re période intermédiaire)”, *Mélanges Isidore Lévý. Annuaire de l’Institut de Philologie et d’Histoire Orientales et Slaves* (1955), 631–639.

⁴⁰ Ez a kitétel persze csak Egyiptom óbirodalomi időszakára, illetve az első átmeneti korra érvényes. Ismeretes azonban olyan időszak is (i. e. 6–5. század), amikor a körülmétkedés általánosabb érvényűnek tűnik, noha ezek közvetett, anekdota jellegű görög beszámolókon alapulnak. Így tudható például, hogy az i. e. 5. században Pitagorasz egyiptomi látogatása alkalmával meg volt döbbenve, hogy körülmétkedést vártak el tőle, mielőtt belépett volna az egyiptomi templomokba. A kérdéses eredetű anekdotát közli: P. C. REMONDINO, *History of Circumcision from the Earliest Times to the Present. Moral and Physical Reasons for Its Performance* (Honolulu: University Press of the Pacific, 2001). (Az 1900-as eredeti megjelenés faksimile kiadása.)

Mint láthatjuk, a körülmetélkedés ókori egyiptomi, egészen pontosan az óbirodalmi és első átmeneti kori funkciója és jelenése több oldalról is megközelíthető. Ha az utóbbi megközelítés mentén haladunk tovább, akkor a körülmetélkedés az ókori Egyiptomban sokkal többet jelent, mint pusztán pubertáskori avagy házasság előtti átmeneti rítust. A beavatás során ugyanis a kiváltságos papi és hercegi személyek a körülmetélkedés által az uralkodó pap-király/fáraó szolgálatába és közösségébe avattnak be, aki maga szintén körülmetélkedés által a legfőbb isten, Ré szolgálatába és közösségébe van be- és felavatva.⁴¹ Ezt a gondolatsort csak megteszi, hogy az egyiptomi *Halottaskönyv*ben olvashatunk arról, hogy „Ré megcsonkítja magát”. Ha ez a körülmetélkedésre utal, akkor a kiváltságos személyek, illetve maga a pap-király/fáraó körülmetélkedése értelmezhető Ré tettének imitációjaként, a vele való hasonulás és egyesülés, azaz deifikáció (megistenülés) végett.⁴² Az ókori egyiptomi körülmetélkedés e funkciója és jelentése már sokkal inkább összevethető az óizráeli gyakorlat funkciójával és jelentőségével, azonban mindaddig, amíg nem áll rendelkezésre olyan egyiptomi beavatási liturgia, ami egyértelműen alátámasztaná a körülmetélkedés szerepét a Ré istenség szolgálatába és közösségébe való kerülésben, addig ez a fajta körülmetélkedés-értelmezés egyiptomi kontextusban jobbra igen impozáns hipotézis marad.

A körülmetélkedés gyakorlata, funkciója és jelentése az óizráeli kultúrában. Terminológia

A körülmetélkedés terminológiája az Ószövetségben fontos adalékokkal szolgál az óizráeli körülmetélkedés-koncepció mélyebb megértéséhez. A *múl* ’körülmetélni’ ige 32 alkalommal, a *múlá^h*, ’körülmetélkedés’ főnév egy alkalommal (Ex 4,26) fordul elő az Ószövetségben.⁴³ A körülmetélkedés fonákjaként a körülmetéletlenség ószövetségi fogalma szintén jelentős szerepet játszik az óizráeli körülmetélkedés-koncepcióban. Nagyon fontos itt megjegyezni, hogy az Ószövetség különbséget tesz a körülmetéletlenség (*árel* ’körülmetéletlen’), valamint a tökéletlen, hiányos körülmetéltség (*múl b^e’orlá^h* ’körülmetélt az előbőrrel’) közt. Ez a különbségtétel a Jer 9,24–25 kapcsán igen szemléletes, mi több, azért is fontos kitérni rá, mert sem a Károli fordítás, sem pedig a Magyar Bibliatársulat 2014-es revideált új fordítása nem tudja visszaadni ezt a különbséget,

⁴¹ Vö. MEADE, “The Meaning of Circumcision in Israel”, 43.

⁴² I. m., 44.53.

⁴³ G. MAYER, “múl, mülá”, VIII: 158–162.

illetve ezzel együtt helytelenül is fordítja a szöveget. A revideált új fordítás a következőképp hozza a szöveget:

„Eljön az idő – így szól az ÚR –, amikor megbüntetek minden körülmetéltet és körülmetéletlent (מִיֹּל בְּעֵרְלָהּ): Egyiptomot és Júdát, Edómot és az ammóniakat, Móábot és mindazokat, akik körülnyírt hajúak és a pusztában laknak. Mert mindezek a népek körülmetéletlenek (עֵרְלָיִם), Izráel egész háza azonban körülmetéletlen szívű.”

A problémát az jelenti, hogy a *múl b^e ‘orlá^h* szókapcsolat a ’körülmetélt és körülmetéletlen’ fordítás helyett sokkal inkább azt jelenti, hogy ’körülmetélt az előbőrrel’, hiszen az *‘orlá^h* pusztán az előbőrt jelenti, prózai értelemben. Csak a következő versben szerepel az *‘árel* mint a körülmetéletlenség figuratív, szimbolikus értelmű terminus technicus.⁴⁴ Noha az előbőr és a körülmetéletlenség héber terminusai ugyanazon igei gyökből származnak, jelentésük mégis lényegesen különbözik. Ilyenformán a passzus tulajdonképp azt jelenti, hogy a felsorolt népek testileg ugyan körülmetéltek, de mégis átvitt értelemben körülmetéletlennek számítanak Isten szemében.⁴⁵

1Móz 17 – A körülmetélkedés locus classicusa

A körülmetélkedéssel kapcsolatos ószövetségi utalások alapján első látásra szembetűnővé válik, hogy a körülmetélkedés ma is ismeretes, egyedien zsidó gyakorlata roppant késői, fogság alatti és utáni papi hagyományokból táplálkozik.⁴⁶ A körülmetélkedés ezen egyedien zsidó gyakorlatának szabályozását a Genézis könyvének a 17. fejezetében találjuk, az Ábrahám-történetekbe ágyazva:

„Majd ezt mondta Isten Ábrahámnak: Te pedig tartsd meg szövetségemet, meg utódaid is nemzedékről nemzedékre! Így tartsátok

⁴⁴ A körülmetéletlenség fogalma szimbolikus, figuratív jelentéssel központi szerepet játszik a próféta igehirdetésében: Ézs 52,1; Jer 6,10; Ez 28,10; 31,18; 32,19–32; 44,7.9. A kérdéskör önálló tanulmányt érdemel.

⁴⁵ Bővebben ld. Richard C. STEINER, “Incomplete Circumcision in Egypt and Edom...”, 503.

⁴⁶ Bővebben ld. Michael V. FOX, “The Sign of the Covenant: Circumcision in Light of the Priestly ‘ôt Etiologies”, *Revue Biblique* 81 (1974): 557–596; David A. BERNAT, *Sign of the Covenant. Circumcision in the Priestly Tradition, Ancient Israel and Its Literature* 3 (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2009).

meg szövetségemet, amelyet veletek és utódaitokkal kötök: metéljétek körül nálatok minden férfit! Metéljétek körül szeméremtestetek bőrét, ez lesz a veletek kötött szövetségem jele. Nyolcnapos korában körül kell metélni nálatok minden fiúgyermeket nemzedékről nemzedékre, akár a házban született, akár pénzen vásárolták valami idegentől, aki nem a te utódaid közül való. Körül kell metélni azt is, aki a házban született, azt is, akit pénzen vásároltak. Ott lesz az én szövetségem a testeteken örök szövetségként. A körülmetéletlen férfit, akinek nem metélték körül szeméremteste bőrét, ki kell irtani az ilyen embert népe közül, mert elutasította szövetségemet.” (1Móz 17,9–14).⁴⁷

A passzusból egyértelmű, hogy a körülmetélkedés annak a szövetségnek a jele, amit Isten Ábrahámval és utódaival köt. A körülmetélkedés mint kettejük szövetségének a jele kizárólag e késői papi szöveg teológiai nívumára.⁴⁸ Ezt követően a szöveg leszögezi a körülmetélkedés szabályait: 1) a közösségen belül minden fiúgyermeket és férfit körül kell metélni; 2) a körülmetélkedés végrehajtásának ideje csecsemőkorban, a 8. napon történjen (vö. 3Móz 12,3, ill. Lk 1,59; 2,21; ApCsel 7,8); 3) a körülmetélkedés hatálya kiterjedt a házi rabszolgákra és jövevényekre is, mindenkire, aki valamilyen formában a közösséghez tartozott és a közösségen belül védett státusban volt (vö. 2Móz 12,43–50). A világos rendelkezések szankcióval zárulnak: mindenkit ki kell irtani, aki nincs körülmetélve.

Az 1Móz 17 késői papi szövegéhez olyan további, ugyancsak késői papi szövegek kapcsolódnak, mint a 2Móz 12,43–50-ben található páskára vonatkozó rendelkezés, ami a páska ünnepébe bevonja a körülmetélt szolgákat és jövevényeket, valamint a 3Móz 12,1–8, ami szintén rögzíti a csecsemő 8. napon való körülmetélésének rendelkezését.

A körülmetélkedés ezen papi koncepciója az ókori közel-keleti és az ókori egyiptomi körülmetélkedés-gyakorlatokhoz viszonyítva minden szempontból egyedülálló. Mind a körülmetélkedés totális volta, mind pedig a csecsemőkori körülmetélés egészen sajátos, óizráeli jellegzetesség. Azonban a komplexebb összkép érdekében fontos megjegyezni, hogy a körülmetélkedés gyakorlatának papi szövegeket megelőző, fogság előttre mutató tradíciói és szövegei lényegesen

⁴⁷ A bibliai szövegeket, ha másképp nem jelöljük, akkor a Magyar Bibliatársulat 2014-es revideált új fordítása szerint idézzük.

⁴⁸ Ld. John GOLDINGAY, “The Significance of Circumcision”, *Journal for the Study of the Old Testament*, 88 (2000): 8.

más irányban mutatnak. A Józs 5,2–9 alapján egyrészt megmutatkozik, hogy a körülmétkedés gyakorlása nem volt folyamatos. Az óizraeli kulturális emlékezetben a pusztai vándorlás idején élt generáció nem gyakorolta a körülmétkedést. Másrészt az ígéret földjének bevétele előtti kollektív körülmétkedés-esemény leírásából kiderül, hogy a csecsemőkori körülmétkedés sem lehetett ebben a korban norma-értékű. Megemlíthetjük még az 1Móz 34 ősi leírását is, ami a körülmétkedést házasság előtti átmeneti ritusként is ábrázolja.

A körülmétkedés identitás- és közösségformáló funkciója

Fentebb a körülmétkedés általánosabb fenomenológiája kapcsán láthatuk, hogy van Gennep szerint a körülmétkedés elsődleges funkciója az elhatárolódás, illetve az identitás- és közösségformálás. Vajon mennyiben igaz ez az általános megállapítás az Ószövetség népére? Kifejezetten érdekes, hogy ha az óizraeli körülmétkedéshez történetkritikai szemmel közelítünk, akkor az ószövetségi utalások és tradíciók (és további héber iratok utalásai) három történelmi korszakban, illetve három történelmi helyzetben tetőznek:

1) A körülmétkedés ószövetségi diskurzusának első tetőzési pontja a Bírák és Sámuel könyveiben található (Bír 14,3; 15,18; 1Sám 14,6; 17,26.36; 31,4; 2Sám 1,20; vö. 1Krón 10,4). Az ezekben a könyvekben megőrzött tradíciók – noha stilizált, szerkesztett formában – az izraeli letelepedés, illetve a korai királyság időszakába röptének (Vaskor I – i. e. 1200–1000). E könyvek beszámolója szerint az izraeli törzsek számára a legnagyobb problémát a filiszteusok jelentik, a legádázabb küzdelmeket velük kell megvívniuk a szíria-palesztinai térségben való megmaradásért és dominanciáért. És ezen a ponton a körülmétkedés szokásának központi funkció jut, hiszen a filiszteusok mediterrán eredetű tengeri népek lévén nem gyakorolják a körülmétkedést. A filiszteusok az izraeli törzsek szemében igazi ősellenségé válnak, a tőlük való elhatárolódás, illetve a velük szemben való szövetségbe, közösségbe tömörülés fontos eszköze lesz maga a körülmétkedés.

2) A körülmétkedés ószövetségi diskurzusának másik tetőzési pontja a fentebb már részletesen megvizsgált papi szövegekben található (1Móz 17,9–14.23–27; 21,4; 2Móz 12,43–49; 3Móz 12,3; Józs 5,2–10). Történetkritikailag nézve ezek a papi szövegek olyan korból származnak, amikor a választott nép idegen környezetben kénytelen élni: ez a babiloni fogság és az azt követő időszak (i. e. 6–5. század). Ebben a korszakban a fogságba került választott nép a babiloniak személyében újra egy olyan külső hatalommal találja szembe magát, akik nem gyakorolják a körülmétkedést. A fogság alatt és után formálódó Judaiz-

mus számára kulcsfontosságúvá válik a jellemző identitás megteremtése és megőrzése. A körülmetélkedést nem gyakorló kelet-sémita kultúrkörben a körülmetélkedés gyakorlata – az étkezési tabuk és a szombat megtartásával együtt – olyan közösségformáló erővé válnak, amelyek még egy ilyen elnyomó kulturális környezetben is képesek identitást teremteni és fenntartani a zsidók számára.

3) Végül a körülmetélkedés diskurzusának érzékelhető egy biblián kívüli, intertestamentális kori tetőzése is (1Makk 1,14–16.44–50.60; 2Makk 6,10; Jubileumok 1,23–25; 15,25–34; Josephus Flavius, *Ant.* XII. 5.1; Judit 14,10; Josephus Flavius, *Ant.* XIII. 9.1). Noha a körülmetélkedés óizráéliek általi adoptálásának korában a szokás maga egy általános formának tekinthető, ez drasztikusan megváltozik akkor, amikor a görög, majd római kultúra Szíria-Palesztina területére is benyomul. Az indoeurópai hellén gondolkodás mindenféle testi fogyatékoságra viszolygással tekintett, ilyen értelemben bárminemű csonkítás vagy a test vagdosása a görög gondolkodás számára elvetemült, barbár cselekedetnek minősült. A görög-római gondolkodás a tökéletes emberi test esztétikumának egyfajta imádatát képviselte, ráadásul a hellénizált világban a meztelenség az olimpiai játékok, valamint a római fürdők kulturális invenciói révén a mindennapok részévé vált.⁴⁹ Noha láthattuk, hogy korábban a körülmetélkedés szélesebb körben is elterjedt az ókori Közel-Keleten, a hellénizmus idején tulajdonképpen már csak a hithű zsidók gyakorolták, akiknek ekkorra már az identitásuk központi elemévé vált. Példának okáért, noha a Jer 9,25–26 szerint az ammoniták és az edomiták korábban gyakorolták a körülmetélkedést, később, a hellénizmus időszakában (a Hasmóneusok korában) elfordulnak a szokás további gyakorlásától (Judit 14,10; Josephus Flavius, *Ant.* XIII. 9.1).⁵⁰

A megváltozott hellén gondolkodás mentén a zsidók körülmetélkedése egyrészt kulturális szálkának, neveltség forrásának számított, ezért a zsidók számára lehetetlenné vált, hogy olyan eseményekben egyáltalán részt vegyenek, mint a görög olimpiai játékok. Másrészt viszont a körülmetélkedés súlyos elidegenítő tényezővé vált a hellénizált világban. Alexandriában a görög állampolgárság egyik feltételévé vált a görög típusú gümnaszionokban való rendszeres testedzés.⁵¹ A körülmetélkedést választó zsidók így elveszthették a görög állampolgárság megszerzésének a jogát és ezzel együtt a társadalmi felemelkedés lehetőségét. A hellénizmus korában a vallásos zsidó közösségek és a konzervatív tradíciók nyomása dacára egyre több hellénizált zsidó döntött úgy, hogy maga

⁴⁹ Vö. HALL, “Circumcision”, 1027.

⁵⁰ Vö. MAYER, “mûl, mûlá”, 160.

⁵¹ Vö. HALL, “Circumcision”, 1027.

mögött hagyja vallási-kulturális örökségét, hogy ezáltal beilleszkedhessen a szép, új hellenizált világrendbe. Ezt a fajta kulturális konfliktust jól érzékeltetik a korszakból származó zsidó iratok beszámolóí:

„Jeruzsálemben pogány módra gümnasziont létesítettek, [előbört készítve maguknak] eltávolították magukról a körülmetélkedés jelét, és hűtlenül elhagyták a szent szövetséget.” (1Makk 1,14–15)⁵²

Ezzel összecseng Josephus Flavius beszámolója: a hellenizálódott zsidókkal kapcsolatban megjegyzi, hogy elrejtették nemi szervük körülmetélt voltát, hogy ha meztelenek voltak is, görögnek tűnjenek (Josephus Flavius, *Ant.* XII. 5.1).⁵³

A neveltségessé váláson, a gümnaszionokból, olimpiai játékokból való kirekedésen és a görög állampolgárságtól való elesésen túl azonban sokkal súlyosabb retorzió is bekövetkezett a körülmetélt zsidók számára a szeleukida IV. Antiokhosz Epifánész uralma alatt az i. e. 2. században. Antiokhosz arra törekedett, hogy a zsidóság elkülönülő voltát megszüntesse birodalmán belül, ezért megtiltotta szálkának számító különc szokásaikat, köztük a körülmetélkedést is. Intézkedéseiről a Makkabeusok könyvei számolnak be:

„A király leveleket küldött futárai keze által Jeruzsálembé és Júdea városaiba, hogy lakosai alkalmazkodjanak azon új szokásokhoz, amelyek országukban ez idáig idegenek voltak: A templomban szüntessék meg az égő-, a véres és az italáldozatokat, szentségtelenítsék meg a szombatokat és az ünnepeket, tegyék tisztátalanná a szentélyt és a szenteket. Viszont állítsanak fel oltárokat, készítsenek magaslatokat és bálványszobrokat, áldozzanak disznókat és más tisztátalan állatokat, fiaikat hagyják körülmetéletlenül, lelküket szennyezzék be mindenféle tisztátalan és utálatos dologgal, ne törődjenek többé törvénnyel, változtassák meg minden rendelkezé-

⁵² Vö. *Deuterokanonikus bibliai könyvek. A Septuaginta alapján*, kiad. Magyar Bibliatársulat (Budapest: Kálvin Kiadó, 1998), 119. A magyar fordítás nem érzékelteti, hogy a körülmetélkedés jelét úgy távolították el magukról, hogy „készítettek maguknak előbört”: και ἐποίησαν ἑαυτοῖς ἄκροβυστίας. A kiegészítés azért fontos, mert a görög-római világban valóban létezett egy olyan orvosi beavatkozás, ami lehetővé tette a körülmetélt nemi szerv helyreállítását. Bővebben lásd: HALL, „Circumcision”, 1029.

⁵³ Ld. Ralph MARCUS, *The Complete Works of Josephus in Nine Volumes with an English Translation. Vol. VII: Jewish Antiquities, Book XII–XIV*, The Loeb Classical Library (London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1957), 122–123.

sét. Ha pedig valaki nem a király parancsa szerint cselekedne, halálal lakoljon.” (1Makk 1,44–50)⁵⁴

„Az asszonyokat, akik körülmetélték gyermekeiket, megölték: a parancs értelmében elpusztították gyermekeiket a nyakukra akasztva, ugyanúgy a hozzátartozóikat is és azokat, akik a körülmetélést végezték.” (1Makk 1,60)⁵⁵

„Megtörtént, hogy elhurcoltak két asszonyt, mert körülmetélték gyermekeiket. Ezeket az asszonyokat körbevonszolták a városban – csecsemőikkel a mellükön –, és azután letaszították a városfalról.” (2Makk 6,10)⁵⁶

A súlyos retorzió a Makkabeus-felkelésekbe torkollott, de éppenséggel e harcok zsidó oldal sem maradt mentes az erőszakos elnyomás gyakorlásától. Johannesz Hürkánosz (i. e. 134–104), a Hasmóneus főpap-fejedelem az Idumeába való benyomulása után az edomiták leszármazottainak, az idumeusoknak két lehetőséget kínált fel: vagy fogságba kerülnek, vagy pedig zsidóvá válnak. Az idumeusok ebben a kiélezett helyzetben a zsidóvá válást választották és körül is metélték. Ennek ellenére a későbbi korok hithű zsidói sosem fogadták el őket teljes jogú zsidónak. Példának okáért, amikor Nagy Heródes a római dominancia alatt a zsidók királya lett, a zsidók szemében az idumeus háttéré miatt mindig is fél-zsidó maradt.⁵⁷

Összegzésképp megállapítható, hogy e fentebb vizsgált három történelmi korszakban az a közös, hogy a választott nép idegen környezetben kénytelen élni. A körülmetélkedés funkciója ezekben a kiélezett történelmi kontextusokban igen sikeresen megfeleltethető van Gennep fentebb felvázolt elképzeléseinek. Azaz a körülmetélkedést nem gyakorló mediterrán eredetű filiszteusokkal szemben, a kelet-sémita kultúrkörben a babiloni fogságban, valamint a körülmetélkedést nyíltan megvető későbbi hellenista kontextusban a körülmetélkedés gyakorlata (az étkezési tabuk és a szombat megtartása mellett) olyan közösség-

⁵⁴ *Deuterokanonikus bibliai könyvek*, kiad. a Magyar Bibliatársulat, 120.

⁵⁵ I. m., 121.

⁵⁶ I. m., 158.

⁵⁷ Donald R. MORSE, “Male Circumcision”, 192.

formáló erővé válnak, amelyek képesek identitást teremteni és fenntartani a zsidók számára.⁵⁸

A körülmétkedés ősi apotropaikus, elhárító funkciója

Azonban van Gennep mégis figyelmen kívül hagy egy olyan további funkciót, ami jóval ősbibb mechanizmusokra reflektál, mint a pusztán identitásmarkerként funkcionáló körülmétkedés-gyakorlat. Ez pedig a körülmétkedés apotropaikus, elhárító funkciója és jelentősége.⁵⁹ Ilyen értelemben a körülmétkedés egyfajta áldozatot jelent, amely elhárítja a transzcendens erők ártó szándékát, avagy a transzcendensnek az egyén életére vonatkozó igényét, követelését. Másként fogalmazva: a körülmétkedés gyakorlatában a pusztán identitás-képzést megelőzően, illetve azzal párhuzamosan egy olyan vallásos félelem is dominál, ami a körülmétkedés rituális elvégzése hiányában számol a transzcendens erők támadásával.

Az Ex 4,24–26 kriptikus szövegében⁶⁰ a körülmétkedés gyakorlatát illetően egy olyan ősi szöveg is rendelkezésünkre áll, ami éppenséggel a körülmétkedés apotropaikus, elhárító funkciójáról árulkodik. A kritikai bibliakutatás már régtől fogva egyetért abban (és talán csak ebben az egyben), hogy ez a pár vers olyan önálló és ősi szövegfragmentum, amelyet később illesztettek a 2Móz 4 szövegébe, abba a narratívába, ami azt beszéli el, hogy Mózes hogyan készül visszatérni Egyiptomba. A szöveg szó szerinti fordítása a következő (kritikai megjegyzésekkel):

⁵⁸ A körülmétkedés jelentőségét mutatja, hogy a zsidók mind a mai napig gyakorolják, ugyanolyan módon és ugyanazzal a jelentéssel és funkcióval, ahogy az 1Móz 17 szerint Ábrahámnak adatott. Fontosságát mutatja, hogy a zsidó férfi által végrehajtandó 613 tórai parancsból ez a második! (Az első a szaporodás és a sokasodás parancsa.). Vö. OLÁH János, „Körülmétkelés szövetsége”, in Uő, *Judaisztika* (Budapest: Gabbiano Print, 2009), 113.

⁵⁹ Ld. HALL, „Circumcision”, 1025.

⁶⁰ A 2Móz 4,24–26 kriptikus szövege már régtől fogva nagy fejtörést okoz a bibliakutatóknak, talán nem túlzás azt állítani, hogy kevés olyan szakasz van a Bibliában, amiről anynyi és olyan szerteágazó exegézis született volna, mint e három rövidke verset illetően. A standard kommentáritudalom mellett több mint félszáz (!) célzott szaktanulmány, valamint egy önálló monográfia is foglalkozik a témával. A monográfia igen részletes betekintést nyújt a szakasz kutatástörténetébe: John T. WILLIS, *Yahweh and Moses in Conflict. The Role of Exodus 4:24–26 in the Book of Exodus*, Bible in History 8 (Bern: Peter Lang, 2010).

„És történt az úton, az éjjeli szálláson váratlanul találkozott⁶¹ vele⁶² az ÚR⁶³, és meg akarta őt⁶⁴ ölni. És fogott Cippóra egy éles követ és levágta⁶⁵ a fia előbőrét és megérintette vele a lábát⁶⁶ és azt mondta: „körülmetéledés vére⁶⁷ vagy te nekem”. És eltávozott tőle⁶⁸ azonnal. Akkor mondta⁶⁹: körülmetéledés vére a körülmetéledés⁷⁰ által.”

⁶¹ A terminus (*págas* ige) veszélyes találkozásra utal, nem csak egyszerű megjelenésre. Vö. Victor P. HAMILTON, *Exodus. An Exegetical Commentary* (Grand Rapids: Baker Academic, 2011), 80.

⁶² E/3. maszkulin suffixum. Nem tudjuk, kire utal, de az egyetlen hímnemű alany a szövegdarabban Cippóra fia.

⁶³ A szent tetragrammaton: YHWH.

⁶⁴ E/3. maszkulin suffixum. Nem tudjuk, kire utal, de az egyetlen hímnemű alany a szövegdarabban Cippóra fia.

⁶⁵ A *karat* ige szokatlan a körülmetéledés kontextusában, helyette a *múl* ige a terminus technicus. Ettől függetlenül az Ószövetség ebben az egy esetben a *karat* igét használja a körülmetéledésre. Vö. MAYER, “múl, múlá”, 159.

⁶⁶ E/3. maszkulin suffixum. Nem tudjuk, kire utal, de az egyetlen hímnemű alany a szövegdarabban Cippóra fia. (Ebben az egy esetben elvileg az Úr is szóba jöhet, mint alany, hiszen ő is E/3. hímnemű alany, de ez a többi hasonló eset alapján nem valószínű, hiszen ott semmiképp sem vonatkozhat az Úrra.)

⁶⁷ Mind a modern bibliafordításokban, mind pedig a kritikai tudományosságban a kommentáriródalmon keresztül a passzus végső soron Mózesre vonatkoztatva értelmezendő, ill. a *ḥatan dāmīm* (חַטָּן דָּמִיִּם) szókapcsolat általánosan *vérvolegényként*, *véren szerzett férjként* van fordítva (ang. *bloody husband*, *bridegroom of blood*, ném. *Blutbräutigam*). Ezzel kapcsolatban a következőket jegyezhetjük meg: 1) Valószínűleg a tágabb szövegkontextus kényszeríti a bibliafordításokat és a kommentátorokat, hogy ezekben a versekben a legfőbb emberi alany Mózes legyen, így harmonizálva ezeket a verseket a kontextussal, azonban ettől még meglehetősen problémás egy olyan alanyt behozni egy jól körülhatárolható szöveg-egységbe, amely tulajdonképpen eredetileg nem is szerepel benne. 2) A kanonizált szövegben a közvetlen megelőző versek az egyiptomi elsőszülöttek megölésének kérdésével foglalkozik. Vajon nem azt sugallja az Exodus végső rendezése is, hogy a 2Móz 4,24–26-ban a főszereplő nem Mózes, hanem sokkal inkább Cippóra elsőszülöttje? Ld. U. Casutto véleményét. Idézi: Cornelis HOUTMAN, *Exodus (Historical Commentary on the Old Testament)*, I–III (Kampen: Kok Publishing House, 1993), I: 437. 3. Végül pedig: a legkorábbi bibliafordítások, az LXX és a Targumok nem fordítják a *ḥatan dāmīm* szókapcsolatot véren szerzett völégénynek, hanem ehelyett a „körülmetéledés vére” fordítást kínálják. Miért hagyták figyelmen kívül a modern bibliafordítások és a kritikai kommentárok ezeknek a korai fordításoknak a lehetséges hozadékát a *ḥatan dāmīm* fordítása kapcsán?

⁶⁸ E/3. maszkulin suffixum.

⁶⁹ E/3., nőnem. Azaz Cippóra mondta, hiszen ő az egyetlen női alany.

⁷⁰ A *múláh*, ’körülmetéledés’ főnévi alak hapax legomenon. Vö. MAYER, “múl, múlá”, 159.

Ha valóban önálló szövegfragmentumként kezeljük ezt a pár verset, akkor nyomban látható, hogy a szöveg tömörsége (vagy hiányossága), valamint kétértelműsége miatt alapvető problémák merülnek fel a fordításkor. 1) E különálló versekben Mózes nem jelenik meg, ezért téves úgy értelmezni, mintha Mózes bármilyen szerepet is játszana a passzusban. 2) Az alanyok nélküli E/3. személyű maszkulin szuffixumok – „váratlanul találkozott vele”, „meg akarta őt ölni”, „megérintette vele a lábát” – tehát sokkal inkább arra az egy hímnemű alanyra vonatkoznak, aki meg is jelenik a szövegdarabkában, azaz Cippóra fiára, mintsem Mózesre. 3) A *hatan dāmīm* szókapcsolat csak ebben a szövegben fordul elő az egész Ószövetségben. Ilyen értelemben fordítása igen kérdéses. A szöveg értelmezésének kulcsa a *hatan dāmīm* fordításától függ. E szókapcsolat fordításában segítségünkre vannak az Ószövetség ókori szövegfordításai, a Septuaginta és a Targumok, valamint egy méltatlanul elfeledett, zsidó származású kutató, Julian Morgenstern 1920-as évektől folytatott kutatásai, aki a Hebrew Union College egykori igazgatója volt.⁷¹

Morgenstern abban látja az igazi problémát, hogy a *het-táv-nún* gyök ige-ként nem fordul elő az Ószövetségben *Qal* ige-törzsben, csupán másodlagos igei és névszói alakokat és jelentéseket találunk, amelyek véleménye szerint mind derivátumok, azaz szekunder és terciér jelentéseket hordoznak. Miután az elsődleges igei jelentéshez az ószövetségi előfordulások alapján nem jutunk közel, ezért szerinte egy ilyen ősi szövegben, mint a 2Móz 4,24–26, az, hogy a *het-táv-nún*-t a masszoréta pontozást követve pusztán „völegénynek” fordítjuk, nem célravezető, hiszen maga a masszoréta pontozás is későbbi értelmezést takar. Éppen ezért a helyes fordítás érdekében Morgenstern szükségesnek tartja, hogy a *het-táv-nún* gyök ókori közel-keleti párhuzamaiból induljon ki annak érdekében, hogy eljusson a gyök elsődleges jelentéséhez. Az ókori Közel-keleten csupán két párhuzam kínálkozik: az egyik az akkád *hatanu* ige, ami 'örizni', 'védelmezni', 'megvédeni' jelentéssel bír, a másik pedig az iszlám előtti archaikus társadalmi formákat reprezentáló félnomád arab beduin szóhasználatból származó *hatana* gyök, ami a 'körülmetelni' jelentést hordozza. Morgenstern szerint a sémi *het-táv-nún* gyök eredeti, primer jelentéséhez az arab párhuzamon keresztül jutha-

⁷¹ Julian MORGENSTERN, "Beena Marriage (Matriarchat) in Ancient Israel and its Historical Implications", *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 47 (1929), 91–110; Uő, "Additional Notes on «Beena Marriage (Matriarchat) in Ancient Israel»", *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 49, 1 (1931): 46–58; Uő, "The 'Bloody Husband' (?) (Exod. 4:24–26) Once Again", *Hebrew Union College Annual* 34 (1963): 35–70.

tunk el, és ez lehet leginkább segítségünkre a 2Móz 4,24–26 értelmezésénél. Az arab nyelvi párhuzamot azért tekinti elsődleges kiindulópontnak a szakasz kapcsán, mert a szakasz maga pontosan ebből a milióból származik, midiánita/kénita hagyomány, amelyet maga a kanonikus szöveg is megtart és elismer.

Morgenstern szerint tehát a gyök az arab párhuzam alapján azt jelenti, hogy körülmetélni. A particípiumi alak, a *hótén* tehát elsődleges jelentésében azt jelenti, hogy 'az a valaki, aki körülmetél', a főnév, *hátán* pedig így azt jelenti, hogy 'az a valaki, akit körülmetélnek'. Az Ószövetségben előforduló másodlagos jelentések Morgenstern szerint úgy kapcsolódnak ehhez, hogy a *hótén* mint körülmetelő a korabeli kulturális konvenciók szerint a férj nőági sógora, azaz a feleség fiútestvére. Ő az, aki körülmetélte a lánytestvére gyermekét, így véve őt a klán kötelékébe. A *hótén* mint körülmetelő így vesztette el eredeti jelentését, és vette fel csupán a nőági sógor szekunder jelentést az Ószövetségben. A *hátán* pedig – elsődleges jelentésben: az a valaki, akit körülmetélnek – később már a rokonsági kapcsolatra utalt, mert a körülmetélkedés által vált valaki rokonná, majd még később, az Ószövetségben a völegény jelentést is felvette, ami tulajdonképpen rokoni kapcsolatba kerülést jelent a feleségen keresztül.

Morgenstern szerint eme fentebb vázolt szemantikai háttér függvényében már meg lehet kísérelni összerakni, hogy mi is történik a 2Móz 4,24–26-ban. A szövegkörnyezetből kiderül, hogy Mózes kívülről érkezve egyfajta matriarchális házasságra lép Cippórával. Cippóra fiút szül. Amikor Mózes elhagyja Cippóra klánját, magával viszi Cippórá és a fiát is. Ők viszont az archaikus kláni struktúrára és a matriarchális házassági konvenciók szerint Jetró klánjához tartoznak. A klán földjének határát átlépve, az úton a klánhoz kötődő természetfeletti hatalom (YHWH) megtámadja őket, pontosabban a fiút. Azért a fiút, mert ugyan Cippóra dönthetett, hogy a matriarchális házasság privilégiumait maga mögött hagyja egy patriarkális típusú házasságért, de a gyermek még a matriarchális házasságban született, ezért ő végső soron Jetró klánjához tartozik. A fiút tehát meg kell váltani ebből a korábbi kötelékből ahhoz, hogy a támadás megszűnjön. Cippóra ekkor körülmetéli a fiút, mintegy véráldozat gyanánt, és megérinti a fiú lábát a véres előbőrrel, és azt mondja, *kí hátan dámím attáh lí*, azaz: 'bizonyval, a körülmetélkedés vére vagy te nekem, vagy másképp: 'vérrokonom vagy te nekem, vagy megint másképp: 'vérrokonként most már hozzám tartozol'. Cippóra ezzel magához köti a gyermeket, a gyermek korábbi köteléke a körülmetélés véráldozatával megszűnik. A 26b redakcionális része pedig a passzus etiologikus élére utal, azaz: így vált Cippóra nőként körülmetelővé, és így kötődik a gyermek az anyához a körülmetélkedés által.

Összegezve tehát megállapítható, hogy ebben a kriptikus szövegdarabkában a körülmetélkedés egyértelműen a transzcendens támadásának kontextusában jelenik meg. Miután ezt a szövegrészletet a kritikai kutatás a Tóra egyik legősibb darabjának tekinti, ezért joggal felmerülhet a körülmetélkedés apotropaikus, elhárító funkciójának ősisége és egyben prioritása a körülmetélkedés későbbi, identitás-formáló funkciójával szemben.⁷²

Konklúzió

A körülmetélkedés ókori közel-keleti és óizráeli kultúrtörténetének eme vázlatos vizsgálatából a következő konklúziók vonhatók le: 1) A körülmetélkedés szokása és gyakorlata jóval azelőtt elterjedt szokásnak számított az ókori Közel-Keleten, mielőtt Izrael népe adoptálta volna! 2) A körülmetélkedés ókori közel-keleti eredetét illetően a szíriai leletek fényében az Egyiptomból való eredeztetés vitatható. 3) A körülmetélkedés jellemzően óizráeli gyakorlata és jelentése egyedülálló, unikum jellegű az ókori közel-keleti kontextusban. 4) A körülmetélkedésnek két jól körvonalazható funkciója határozható meg az óizráeli kultúrában: egy apotropaikus, elhárító funkció és egy identitás- és közösségformáló funkció. Az Ószövetség alapján a körülmetélkedés apotropaikus, elhárító funkciójának ősisége és egyben prioritása megalapozottnak tűnik a körülmetélkedés későbbi, identitás-formáló funkciójával szemben. Mindazonáltal fontos megjegyezni, hogy a körülmetélkedés locus classicusa háttérstruktúráként így is magában foglalja, megtartja az apotropaikus, elhárítóelemet és funkciót is, ez pedig az 1Móz 17,9–14-et záró félelmetes szankcióban érzékelhető: „A körülmetéletlen férfit, akinek nem metélték körül szeméremtete bőrét, ki kell irtani az ilyen embert népe közül, mert elutasította szövetségemet.”

⁷² Igazán érdekes, hogy az apotropaikus elem megőrződése a körülmetélés későbbi zsidó szertartásaiban is tetten érhető: „A *brit milát* [a körülmetélkedés szövetségét] megelőző este szokás, hogy vendégeket hívnak, akik az éjjelt *Tóra* tanulással; a gyermek egészségéért, a szülők boldogságáért való imádkozással; és zsoltárok mondásával átvirrasztják, így tartják távol a gonosz démonokat, kik ártani akarnak a gyermeknek. Ezt az éjszakát váhnahtnak/őrzés éjjele (jiddis), avagy *vaadnáht-nak/összejövetel éjjele* (héber-jiddis) nevezik.” Vö. OLÁH János, „Körülmetélés szövetsége”, in uő, *Judaisztika* (Budapest, 2009), 114.